

Exploratory and Retroactive Reading of Dibil al-Khuza'i's Tā'iyyah Based on Riffaterre's Poetic Semiotics Model

Javad Moein¹ Hassan Kharaghani² Nouredin Parvin³

1. PhD Graduate (Level 4), Khorasan Seminary; Faculty Member, Department of Arabic Language and Literature, Al-Mustafa International University, Mashhad, Iran (Corresponding Author): moein@razavi.ac.ir

2. Full Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran: kharaghani@razavi.ac.ir

3. Associate Professor of Arabic Language and Literature, Shahid Mahallati University of Islamic Sciences, Qom, Iran: parvin.N@smc.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
May 24, 2024

In Revised Form:
July 18, 2024

Accepted:
July 29, 2024

Published Online:
September 23, 2025

In the analysis and study of literary texts, semiotic criticism has played a distinctive role in the 20th century. The French critic Michael Riffaterre, in his semiotic theory, presents a novel model for reading poetry. According to his theory, poetry is examined through two approaches: heuristic (exploratory) reading and retroactive (non-progressive) reading. The first reading, which is mimetic, focuses on the apparent meaning, while the second, which is semiotic, emphasizes linguistic connotations and implied meanings. Once non-grammatical elements in the text are identified, the relationship between these elements—through accumulations and descriptive systems—reveals a new discovery of the text's structural network.

In this study, Da'bal al-Khuza'i's Tā'iyyah (d. 249 AH), the most famous and longest poem (124 verses) by the devoted poet of Imam al-Rida (AS), is analyzed based on Riffaterre's approach. Applying Riffaterre's model and semiotic analysis, two accumulations—praise for the Ahl al-Bayt (AS) and the oppression against them—are examined within a descriptive system of the poet's suffering from injustice against the Infallibles (AS). Through the structural network of hope for intercession and the end of tragic tyranny, a profound and subtle reading of this ode is presented for the "super-reader"

Keywords

Poetic language, semiotics, Riffaterre, Tā'iyyah of Da'bal, reading, accumulation.

Cite this The Author (s): Moein, J; Kharaghani, H; Parvin, N (2024). Exploratory and Retroactive Reading of Dibil al-Khuza'i's Tā'iyyah Based on Riffaterre's Poetic : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 3, Autumn 2025, Serial Number 51 – (141- 165)-

[DOI:10.22034/farzvy.2024.459248.1999](https://doi.org/10.22034/farzvy.2024.459248.1999)

Published by: University of Tehran Press

Introduction

In the evolving domain of contemporary literary criticism, semiotics has established itself as a dynamic and transformative approach, enriching textual interpretation by uncovering layers of meaning beyond the superficial. Among the pioneering figures in this field, Michael Riffaterre stands out for his innovative theoretical contributions, which have redefined the analysis of poetry. His model posits that poetry is not merely a conveyor of explicit messages but a complex web of signs, symbols, and concealed significations that demand an interpretative strategy surpassing conventional linguistic analysis. By engaging with Riffaterre's framework, readers are invited to traverse the semantic depths of a poem, discovering its underlying structural and thematic coherence.

Riffaterre's theory delineates two principal modes of poetic engagement: heuristic reading and retroactive reading. The heuristic approach involves an initial, surface-level interaction with the text, where the reader deciphers its apparent meanings and linear narrative. This stage is characterized by a direct encounter with the poem's explicit content, where linguistic and rhetorical elements are processed at face value. However, the true interpretive journey begins with retroactive reading, wherein the reader revisits the text to uncover its latent semiotic dimensions. This deeper analysis hinges on identifying non-literal components—such as accumulations, descriptive systems, and intertextual connections—that collectively reveal the poem's intricate architecture. Through this dual process, the text's semantic richness is fully unveiled, allowing for a more profound appreciation of its artistic and intellectual depth.

Da'bal Khuza'i's *Ta'iyyah* serves as an exemplary case study for the application of Riffaterre's model. As the most extensive and thematically dense surviving work of this poet, the *Ta'iyyah* is a masterful composition that intertwines religious devotion, elegiac sorrow, and historical tragedy. Dedicated to the Ahl al-Bayt (the Prophet's Household), the poem's 124 verses encapsulate the anguish of their followers amid systemic oppression while also expressing unwavering faith and hope for divine justice. By subjecting the *Ta'iyyah* to Riffaterre's semiotic analysis, previously obscured layers of meaning emerge, demonstrating how the poem's structural and thematic elements coalesce into a unified artistic vision.

1. Heuristic Reading: Surface Meaning and Initial Engagement

The heuristic reading of the *Ta'iyyah* reveals its immediate thematic concerns: it is a lamentation and eulogy for the Ahl al-Bayt, articulated through elevated

metaphorical language and impassioned rhetoric. At this stage, the poem's overt focus on praise and mourning is unmistakable. The poet employs grandiloquent descriptions to exalt the spiritual and moral stature of the Imams, while simultaneously lamenting their suffering and the injustices inflicted upon their devotees. Lexical choices emphasizing nobility, sacrifice, and martyrdom dominate the text, creating an atmosphere of reverence and sorrow.

However, this preliminary reading only scratches the surface. While the heuristic approach captures the poem's explicit content, it does not account for the deeper semiotic strategies that govern its construction. To fully grasp the Ta'iyyah's complexity, one must transition to retroactive reading, where the interplay of signs and symbols becomes discernible.

2. Retroactive Reading: Uncovering Hidden Structures

Retroactive reading dismantles the poem's apparent linearity, exposing its underlying semantic networks. Two key concepts in Riffaterre's framework—accumulations and descriptive systems—prove instrumental in this process.

A. Accumulations in the Ta'iyyah

Accumulations refer to clusters of signifiers that orbit a central thematic or emotional axis, collectively expanding the poem's semantic field. In the Ta'iyyah, two dominant accumulations emerge:

1. The Accumulation of Praise for the Ahl al-Bayt

This network of signs glorifies the Imams' divine status, employing metaphors of light, purity, and intercession. Phrases extolling their wisdom, justice, and proximity to God recur throughout the poem, constructing an idealized image that transcends historical particularity. The poet's devotion is palpable, as he intertwines personal reverence with collective Shiite veneration.

2. The Accumulation of Oppression and Tragedy

Counterbalancing the praise is a pervasive sense of grief, articulated through imagery of blood, tears, and exile. The poet chronicles the Ahl al-Bayt's persecution, framing their suffering as both a historical reality and a metaphysical struggle. This accumulation extends beyond mere lamentation; it serves as a conduit for communal catharsis, binding the poet's personal anguish to the collective memory of Shiite martyrdom.

B. Descriptive Systems: Suffering as a Unifying Motif

Descriptive systems in Riffaterre's theory are not mere sequences of words but

structured representations of the poet's worldview. In the *Tā'iyyah*, Da'bal Khuza'i constructs a descriptive system that merges individual and collective suffering. The poem's sensory and emotional imagery—tears that “scorch the cheeks,” wounds that “never heal”—transforms personal grief into a universal experience. Through this system, the poet assumes the role of a communal mourner, his voice echoing the sorrow of generations.

3. Structural Network: From Despair to Hope

Riffaterre's notion of the structural network elucidates how semantic elements interact within the poem's architecture. The *Tā'iyyah*'s structure is dialectical, oscillating between despair and hope. Initially, the poem immerses the reader in an atmosphere of loss, but gradually, motifs of redemption and intercession emerge. The concluding verses, while still tinged with melancholy, gesture toward divine justice, positioning the Ahl al-Bayt as mediators of salvation. This structural progression underscores the poem's theological and existential dimensions, affirming faith as an antidote to historical trauma.

Conclusion: Semiotics and the Revelation of Hidden Depths

By applying Riffaterre's model, the *Tā'iyyah* emerges not merely as an elegy but as a multilayered discourse on faith, suffering, and resilience. Heuristic reading captures its surface rhetoric, while retroactive reading exposes its intricate semiotic design, where accumulations and descriptive systems converge into a cohesive whole. This dual approach transcends conventional analysis, revealing how the poem's linguistic and thematic elements interact to produce its profound emotional and intellectual impact.

Ultimately, Riffaterre's framework demonstrates that poetry is a dynamic interplay of concealment and revelation. The *Tā'iyyah*, through its semiotic richness, becomes a testament to the enduring power of Shiite devotion, bridging historical anguish with eschatological hope. This interpretive method not only enriches our understanding of Da'bal Khuza'i's work but also reaffirms semiotics as an indispensable tool for unlocking the latent potentials of literary texts.

خوانش اکتشافی و پس کنشانه تأییه دعبل خزاعی بر اساس الگوی نشانه‌شناسی

شعر ریفاتر

جواد معین^۱ حسن خرقانی^۲ نورالدین پروین^۳

۱. دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه خراسان و عضو گروه علمی زبان و ادبیات عرب جامعه المصطفی العالمیه، نمایندگی خراسان مشهد، ایران (نویسنده مسئول): moein@razavi.ac.ir
 ۲. استاد گروه علوم قرآنی و حدیث دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران: kharaghani@Razavi.ac.ir
 ۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات عرب دانشگاه علوم اسلامی محلاتی، قم، ایران: parvin.N@smc.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	در تحلیل و مطالعه متون ادبی، نقد نشانه‌شناختی نقش ویژه‌ای را در قرن بیستم به خود اختصاص داده است. مایکل ریفاتر، منتقد فرانسوی در نظریه نشانه‌شناسی خود، الگوی تازه‌ای را در خوانش شعر ارائه می‌دهد. بر اساس نظریه او، شعر به دو روش خوانش اکتشافی یا دریافتی (heuristic reading) و خوانش پس کنشانه یا ناپویا (retroactive reading) مورد واکاوی قرار می‌گیرد. در خوانش اول که خوانشی محاکاتی است، معنای ظاهری و در خوانش دوم که خوانشی نشانه‌شناسانه است، دلالت‌های زبانی و معنای ضمنی مورد توجه قرار می‌گیرد که پس از مشخص شدن عناصر غیردستوری در متن، رابطه این عناصر در قالب انباشت‌ها و منظومه‌های توصیفی، کشف جدیدی از شبکه ساختاری متن ارائه می‌دهد. در این نوشتار، تأییه دعبل خزاعی (۲۴۹ق.) شاعر حضرت رضا (علیه السلام) که از ۱۲۴ بیت سامان یافته و مشهورترین و بلندترین شعر اوست، به شیوه توصیفی تحلیلی و بر اساس رویکرد ریفاتر بررسی می‌شود. بر اساس الگوی ریفاتر و واکاوی نشانه‌شناسی او در دو «انباشت» مدح اهل بیت (علیهم السلام) و ظلم به ایشان با نگاهی در «منظومه توصیفی» رنج شاعر از جور بر معصومان (علیهم السلام) در «شبکه ساختاری» امید به شفاعت و پایان تراژدی ستم، خوانشی ژرف و لطیفی از این قصیده برای «آبرخواننده» ارائه می‌شود.
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	

زبان شعر، نشانه‌شناسی، ریفاتر، تأییه دعبل، خوانش، انباشت.

کلیدواژه‌ها

استناد: معین، جواد؛ خرقانی، حسن؛ پروین، نورالدین: (۱۴۰۳). خوانش اکتشافی و پس کنشانه تأییه دعبل خزاعی بر اساس الگوی نشانه‌شناسی شعر ریفاتر. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۱ (۱۴۱-۱۶۵).

DOI:10.22034/farz.2024.459248.1999

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

نشانه‌شناسی، دانش نوینی است که امروزه در عرصه‌های مختلفی از جمله مطالعه متون ادبی مورد توجه قرار گرفته است. نشانه‌شناسی^۱ ریشه در ادبیات یونان باستان دارد و از واژه یونانی «سیمئون»^۲ به معنای نشانه ریشه یافته است. امروزه از آن می‌توان به عنوان روش و دانشی یاد کرد که در یک متن، تحقیق و پژوهش را در خصوص رابطه بین دال‌ها و مدلول‌ها عهده‌دار می‌شود. مطالعه نظام‌های نشانه‌ای نظیر زبان‌ها، رمزگان^۳، نظام‌های علامتی و مانند آن بخشی از علم نشانه‌شناسی به‌شمار می‌رود (گیرو، ۱۳۸۷: ۱۳) و البته بخش‌های دیگر آن در حوزه‌هایی همچون ارتباطات، هنر و مردم‌شناسی در خور توجه بوده است.

در کاربرد نوین، مفهوم نشانه‌شناسی به نظریه دلالت و معناپردازی ارجاع دارد و موجب می‌شود با خوانشی جدید، مقصود اصلی شعر دانسته شود. نشانه‌شناسی حوزه‌ای از دانش بشری است که در دهه‌های نخست سده بیستم، فهم جدیدی را از زبان و زبان‌شناسی مطرح کرد. واژه‌ها دیگر نام‌های خاصی نیستند که به گونه‌ای مطلق بر چیزها نهاده باشیم، بلکه واژه‌ها بر اساس منطق تفاوت و به گونه‌ای قراردادی تولید معنا می‌کنند (نجومیان، ۱۳۹۴: ۱۱). «نشانه» در «زبان» نقش غیرقابل انکاری دارد. به همین دلیل می‌توان گفت نشانه‌ها واحدهای نظام زبان را تشکیل می‌دهند و لذا زبان‌شناسی نوعی مطالعه نشانه‌ها به‌شمار می‌رود به‌طوری که می‌توان گفت «زبان‌شناسی شاخه‌ای از نشانه‌شناسی، یعنی دانش عام نشانه‌ها و نظام‌های نشانه‌ای است» (سجودی، ۱۳۹۵: ۳) که «از تمامی یافته‌های علم زبان‌شناسی بهره می‌جوید» (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۲۳).

این دانش در حوزه زبان‌شناسی، ابزاری است برای فهم ژرف یک متن که با ایجاد رابطه معنایی بین زبان و حقیقت، زمینه را برای تجزیه و تحلیل دقیق‌تری از آن ایجاد کند. در معنای امروزی می‌توان از سوسور (۱۹۳۳ م.) زبان‌شناس معروف سوئیسی و پدر زبان‌شناسی جدید و پیرس (۱۹۱۴ م.) منطق‌دان آمریکایی به‌عنوان نخستین پایه‌گذاران این دانش یاد کرد که راه این دو بنیان‌گذار را دیگر زبان‌شناسان در طول قرن بیستم ادامه دادند.

سوسور بر اساس فرایند دلالت در رابطه بین دال (تصویر صوتی) و مدلول (تصویر ذهنی)، بر این باور است که در درون نظام زبان، همه چیز به روابط بستگی دارد و حتی نشانه‌ها نیز بر

1. semiology / semiotics
2. Semeion Semeion
3. codes

اساس رابطه‌شان با نشانه‌های دیگر، همچون مهره‌های شطرنج ارزش و معنا پیدا می‌کنند. او معتقد است در تجزیه و تحلیل‌های نشانه‌شناسی در حوزه نظام زبانی، ساختار متن و روابط بین اجزای آن بسیار مورد توجه است تا روابط نهان و آشکار بین نشانه‌ها در جهت فهم بهتر متن مورد مطالعه قرار گیرد. او می‌گوید: «زبان بیش از هر چیز، نظامی از نشانه‌هاست و به همین دلیل برای توضیح مطلوب آن باید به دانش نشانه‌ها متوسل شویم» (Saussure, 1976: 47). پیرس نیز با بهره‌گیری از دانش فلسفه و منطق خود در تقسیمات چندگانه‌ای، نشانه‌شناسی را در حوزه منطق و چگونه اندیشیدن تعریف می‌کند. او به فرایند تولید و تفسیر نشانه‌ها یا نشانه‌پردازی توجه دارد و آن را در کانون نظریه نشانه‌شناختی خود قرار می‌دهد (تنها، ۱۳۹۹: ۲۰). پس از سوسور و پیرس، نشانه‌شناسی گستره‌ای وسیع‌تر یافت و علاوه بر نظام زبان در نظام‌های دیگری چون هنر، فرهنگ، سینما و ... مورد مطالعه قرار گرفت. هر چند در این بین «توجه به مفهوم نشانه و کاربردهای وسیع آن چنان که باید و شاید در مطالعات ادبی مورد استفاده قرار نگرفته است» (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۲۲). در عین حال، صاحب‌نظران دیگری از جمله مایکل ریفاتر، نشانه‌شناسی را در حوزه شعر مورد کاوش قرار می‌دهد که در این پژوهش به تحلیل آن خواهیم پرداخت.

ریفاتر برخلاف سوسور و پیرس، خوانش دیگری را برای فهم شعر پیشنهاد می‌دهد و تحلیل یک متن را در عهده توانش ادبی خواننده می‌داند و معتقد است خواننده با توانش خود می‌تواند به سطح دیگری از دریافت برسد و خود را از عجز در ژرف فهمی شعر برهاند. به باور ریفاتر در این خوانش، شعر برای تأویل و تفسیر معنا در لایه‌های پنهان متن مطالعه می‌شود و بر توانش ادبی خواننده و اطلاعات زبان‌شناسی وی تأکید می‌شود (Reffater, 1978: 217) که در نهایت، فهمی متعارف و معمول از یک متن را به دست آورده است.

به عبارت ساده‌تر، خوانش در مرحله نخست، دریافتی کلی و ظاهری از شعر بوده که فهم سطحی را به خواننده ارائه می‌دهد و درک او را از فهم شعر در مرحله «فهم معنا» نگه می‌دارد به‌طوری که برای دریافت ژرف‌تری از متن، نیازمند به سطح دیگری از خوانش خواهد بود که همان خوانش پس‌کنشانه است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

درباره نشانه‌شناسی در حوزه ادبیات و شعر، پژوهش‌های بسیاری به چشم می‌خورد. در این پژوهش‌ها نشانه‌شناسی از دیدگاه نظریه‌پردازان متعددی بررسی شده است. در خصوص دیدگاه

نشانه‌شناسی ریفاتر، پژوهش و مطالعه کمتری به چشم می‌خورد همچون:

- کاربست نظریه مایکل ریفاتر بر شعر «ای مرز پرگهر» فروغ فرخزاد؛ بهزاد برکت و دیگران (۱۳۸۹).

- کاربرد نظریه نشانه‌شناسی شعر مایکل ریفاتر در تحلیل شعر ققنوس نیما؛ علیرضا نبی‌لو (۱۳۹۰).

- کاربست نظریه مایکل ریفاتر بر شعر زمستان اخوان ثالث، محمدی و اسماعیل نژاد (۱۳۹۶).

- کاربست نظریه نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر در تحلیل شعر «شبی در حرم قدس» رهی معیری، اسماعیل آذر (۱۳۹۸).

- أثر النکسه فی شعر أمل دنقل «دراسة سيميائية على ضوء منهجية مايكل ريفاتر»؛ مقدسی و سالمی (۱۳۹۹).

- تطبيق منهج السيميائية عند "ريفاتير" في إعادة القراءة لقصيدة "العبور إلى المنفى" لعدنان الصائغ؛ منجری و واقف زاده (۱۳۹۹).

در تمام این پژوهش‌ها، نظریه ریفاتر در متون ادبی و شعر فارسی و عربی معاصر مورد توجه قرار گرفته، ولی با جست‌وجوی کامل انجام شده، پژوهشی در خصوص قصیده دعبل به دست نیامد. همچنین درباره این قصیده، پژوهش‌هایی در زمینه‌های مختلف دیگری مورد توجه قرار گرفته است. از جمله:

- بازخوانی قصیده «تائیه» دعبل از رهگذر واکاوی اندیشه، ساختار موسیقایی، تعبیر و تصاویر هنری؛ مرادیان و جنتی‌فر (۱۳۹۶).

- بررسی مؤلفه‌های ادبیات پایداری در اشعار رضوی دعبل خزاعی؛ محمدی و بازیار (۱۳۹۷).

- سبک‌شناسی آوایی قصیده تائیه دعبل خزاعی؛ غفوری فر و دیگران (۱۴۰۱).

نتیجه بررسی پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد، تائیه دعبل خزاعی نظر به اهمیتی که در ادبیات شعر دینی دارد، تاکنون از نگاه نشانه‌شناسی شعر ریفاتر مورد واکاوی قرار نگرفته است؛ بنابراین در نوشتار حاضر این قصیده از نظریه شعری ریفاتر در بوطه نشانه‌شناسی، تحلیل و بررسی خواهد شد.

۲. تائیه دعبل خزاعی

ابوجعفر دعبل بن علی خزاعی (۱۴۸-۲۴۶ ق.) در کوفه و در خاندانی شاعرپیشه و در عهد حضرت امام صادق (ع) زاده شد. از اصحاب امام موسی بن جعفر (ع) و امام رضا (ع) بود و حضرت جواد (ع) را نیز درک کرد که البته بیشترین توفیق حضور و ارتباط را با حضرت رضا (ع) داشته است. دعبل از جمله شاعران مشهوری بود که دانشوران، ادیبان و تاریخ‌نویسان مسلمان از جمله ابن عساکر (م. ۵۷۱ ق.)، ابن معتز (م. ۲۹۶ ق.)، ابن خلکان (م. ۶۸۱ ق.)، حاجی خلیفه (م. ۱۰۶۷ ق.) و دیگر اندیشمندان، او و شعرش را بسیار ستودند (مجلسی، ۱۳۹۴: ۵۸ مقدمه).

زندگی او با دوران حکومت عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ق.)، همزمانی داشت که با دوری و تزویر خود را دوستدار اهل بیت (ع) نشان می‌دادند و در این خرقه، به فساد و ستم‌ناگفتنی مشغول بودند. آنان شاعرانی را برای اهداف خود به دربار فرا می‌خواندند تا ضمن تمجید و مدح حکومت‌شان، به گونه‌ای توطئه‌آمیز، اهل بیت (ع) و آرمان‌های علویان را هدف هجو و نکوهش قرار دهند و بسا شاعرانی که از روی ترس، راه چاپلوسی و تملق‌گویی پیشه می‌کردند (طالبی و همکاران، ۱۳۹۱) در این بین اما، دعبل با هدف روشن ساختن اندیشه مخاطب و بصیرت‌افزایی مسلمانان، از هنر و زبان شعر بهره می‌جست.

او در این روزگار پرتلاطم، با هجو خلفای غاصب عباسی، نه تنها یک حرکت انقلابی و حماسی در تاریخ تشیع ایجاد کرد، بلکه با مدح خاندان اهل بیت پیامبر (ع) و نکوهش دشمنان، به تحوّل مثبت در عرصه شعر دست زد و با جریان ابتدالی شعر زمانش مبارزه کرد (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۷).

دعبل محور اصلی اشعار خود را برخلاف بسیاری از شاعران درباری رفاه‌طلب، در ستایش اهل بیت (ع) و یادآوری ظلم و ستم‌های بر ایشان قرار داده بود و لذا با «هجو خلفا» که به آن آوازه یافته بود، همواره درصدد نکوهش و رسوایی خلفای بنی‌عباس بر می‌آمد به گونه‌ای که گویند هجو عباسیان به دست دعبل آغاز شد (معصومی و فتوحی، ۱۳۹۷) و این شیوه را برای رسوایی بنی‌عباس و درباریان در پیش گرفت به گونه‌ای که کسی از وزراء و کارگزاران خلافت عباسی، از نکوهش و رسواسازی او در امان نماند (جمشیدی و ایروانی زاده، ۱۳۹۳).

شعر هر شاعری، بازگوکننده شخصیت درونی اوست. دعبل به شدت به اهل بیت (ع) عشق می‌ورزید و اشعارش را نیز بر همین اساس و با عقیده و اندیشه تولّی و تبرّی می‌سرود. از این جهت شاعری به راستی متعهد و ملتزم بود. «شعر او ترجمان افکار، عقاید و آرمان‌های اصیل و مکتبی تشیع بود» (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۲۸).

در عهد امام رضا (علیه السلام)، حکومت جور مأمون خلیفه عباسی، آن حضرت را مانع تحقق اهداف و افکار خود می‌دید و لذا ناچار ساخت از مدینه به خراسان کوچ نماید تا ضمن تضعیف پایگاه عقیدتی شیعه در مدینه، امام (علیه السلام) را در خراسان تحت نظر داشته باشد.

دعبل که علاوه بر شاعری، علم سیاست را نیز می‌دانست بر نیرنگ مأمون آگاهی یافت و لذا با سلاح خود که شعر بی‌پرده بود، بیش از ۵۰ سال بر طبل رسوایی این حکومت ظالم کوبید. او از بغداد به سوی خراسان آهنگ سفر کرد تا در حضور مولایش، برای اولین بار قصیده تائیه «مدارش آیات» را قرائت کند.

این قصیده مورد تفقد و لطف امام مهربانی‌ها قرار گرفت که البته گریستن امام (علیه السلام) بر ایباتی از این قصیده، اضافه کردن ایباتی توسط آن حضرت و خبر از ظهور و قیام حضرت ولی عصر (علیه السلام) در این اشعار، می‌تواند از جمله ویژگی‌های خاص این قصیده باشد (غفوری‌فر و دیگران، ۱۴۰۱). قصیده تائیه از شاهکارهای شعر عرب و از برجسته‌ترین آثار در ژانر ادبیات متعهد به‌شمار می‌رود (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۳۴) که پس از سرودن، همواره مورد توجه اندیشمندان و شارحان قرار گرفت به‌طوری که بیش از ۱۵ شرح بر آن نگارش درآمد (مجلسی، ۱۳۹۴: ۱۶ مقدمه مصحح).

این چکامه دینی و شاهکار ادبیات متعهدانه، علاوه بر غنای آرایه‌های ادبی و بلاغی، با «بحر طویل» خود، حماسه‌گونه به «ستایش اهل بیت (علیهم السلام)، بیان مظلومیت ایشان، جور حاکمان عباسی، شکوه از بی‌بصیرتی مردم و محتواهای بینشی» دیگر می‌پردازد و در این راه هیچ پروایی ندارد (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۲۳).

دعبل با این قصیده به جاودانگی و آوازه عالم‌گیر دست یافت. اگر شاعر جز این قصیده شعری نمی‌سرود یا فقط همین قصیده‌اش به دست ما می‌رسید، برای اثبات نبوغ شعری و قدرت ادبی و وسعت اندیشه و پایداری ایمان شاعر کافی بود.

۲-۱. مایکل ریفاتر و نظریه نشانه‌شناسی شعر

پس از سوسور و پیرس، در قرن بیستم، نظریه‌پردازان دیگری در زمینه نشانه‌شناسی، دیدگاه‌هایی را ارائه کردند. از جمله می‌توان به مایکل ریفاتر (۱۹۲۴-۲۰۰۶) زبان‌شناس ساختارگرا و منتقد آمریکایی فرانسوی تبار اشاره کرد. او با نگارش کتاب «نشانه‌شناسی شعر» نظریه جدیدی را برای خوانش و تحلیل بهتر از شعر پیشنهاد می‌دهد. این نظریه برعکس نظریه منتقدان ادبی ساخت‌گرا و پس‌اساخت‌گرا که بیشتر در نشر و مطالعات متن‌شناسی معطوف بود، ناظر بر خوانش

و واکاوی شعر است.

ریفاتر از نظریه‌پردازانی است که ادبیّت و شاعرانگی متن را متوجه خواننده متن می‌داند «اساس نظریه او بر این است که تأکید بر پیام را به تأکید بر گیرنده پیام تغییر دهد. خود نیز تأکید می‌کند که پیام و گیرنده، تنها عوامل دخیل در این ارتباط هستند که حضورشان ضروری است» (اسکولز، ۱۳۸۳: ۶۰). به باور ریفاتر، شعر می‌تواند با توجه به درک و توانش ادبی خواننده، تحلیل و تفسیر مختص به خود داشته باشد و به عبارتی نظریه او «معطوف به خواننده» است.

او معتقد است که تنها خواننده است که ارتباط میان متن، تأویل و بینامتن را پدید می‌آورد و انتقال نشانه‌شناختی را از یک نشانه به نشانه دیگر در ذهن او شکل می‌گیرد (1978: 164). Reffater). به عبارت دیگر، از نظر ریفاتر، این خواننده و اطلاعات ادبی و سطح آگاهی‌های ذهنی اوست که به متن معنا می‌دهد در واقع، توان ادبی ذهن خواننده به او کمک می‌کند که در تولید معناهای متکثر متن مشارکت داشته باشد.

از دیدگاه ریفاتر برای فهم دقیق معنای شعر، خواننده باید از سطح محاکاتی و معمولی شعر گذر کند و معنا را در سطح دیگر دریافت نماید. از همین جهت او برای دریافت دقیق شعر، دو مرحله یا دو سطح خوانشی متصور است و چون مهم‌ترین ویژگی شعر را «وحدت درون» می‌داند (154: ibid) در نظریه او، رسیدن و درک این معنای درونی که هدف اصلی شاعر است، می‌بایست از خوانشی غیرمعمول و برای خواننده اتفاق بیفتد. برای این مهم، او بر این باور است که ابتدا اشعار به دو شیوه خوانش اکتشافی (دریافتی) و خوانش پس‌کنشانه (ناپویا/پس‌نگر) واکاوی می‌شوند که در مرحله اول به جست‌وجوی و ارائه معنای ظاهری شعر می‌پردازد و در مرحله دوم به دلالت‌های زبانی، معنایی و تفسیر شعر می‌رسد (مکاریک، ۱۳۸۳: ۳۲۱). طبق این نظر، فهم دقیق یک متن ادبی، به دو خوانش نیاز دارد که به توضیح آن و برخی مفاهیم می‌پردازیم.

۱. خوانش اول: خوانشی اکتشافی است که در سطح محاکات و بازنمایی واقعیت، عمل می‌کند و نشانه‌های متن را در ارجاع به مصداق‌های بیرونی آن‌ها تفسیر می‌کند (سلدن، ۱۳۸۴: ۸۵). این خوانش، نخستین مرحله رمزگشایی از شعر است و جهت آن مطابق با جهت حرکت خطی شعر است (شولس، ۱۳۷۳: ۱۰۰). در این مرحله خواننده با توجه به توانش زبانی خود هر واژه را یک دال در نظر می‌گیرد که با مدلول خود در جهان واقع مرتبط می‌شود و به این ترتیب به درک معنای شعر می‌رسد (ریفاتر، ۱۹۸۳: ۵). در این سطح که از آن به «سطح تقلیدی» یاد می‌شود، شعر زنجیره‌ای از بازنمودها به‌شمار می‌آید. در حقیقت در این سطح، با مراجعه به معانی اولیه واژگانی، خوانشی گذرا، معمولی، ارجاعی و محاکاتی از متن به ذهن خواننده منتقل می‌شود.

۲. خوانش دوم: خوانشی غیرخطی بوده و در محور افقی ارزیابی می‌شود. از آنچه خواننده در دریافت معنایی به دست آورده، رمزگشایی می‌شود و در واقع، خواننده از سطح معنا به سطح دلالت و از تأویل محاکاتی به تأویل نشانه‌شناختی راه می‌یابد. ریفاتر، خوانش را در این مرحله، فهمی دلالتی و تفسیری می‌داند که طی آن خواننده با آزمودن فرضی که در خوانش اکتشافی شکل داده از سطح معنا فرا می‌رود و دلالت‌های شعر را جست‌وجو می‌کند (Reffater, 1978: 5) و به آن «وحدت معنا» که مراد اصلی شاعر است می‌رسد. در این سطح از خوانش، خواننده به تدریج متن را مطالعه می‌کند و به پیش می‌رود و هر آنچه را که در مرحله اول خوانده است، به خاطر می‌آورد و هم‌زمان با رمزگشایی متن، درک خود را از آن تغییر می‌دهد (ibid).

در خوانش پس‌کنشانه، پس از مشخص شدن عناصر غیردستوری در متن، ارتباط پنهانی و درونی عناصر متن در قالب انباشت و منظومه‌های توصیفی تبیین می‌شود. سپس خواننده به دریافت تداعی‌های واژگانی و مفهومی روی می‌آورد و سرانجام این مباحث به دریافت و کشف شبکه ساختاری شعر می‌انجامد (محمدی و اسماعیل‌نژاد، ۱۳۹۶: ۸۴). این نوع خوانش شعر در نظر ریفاتر، از طریق فرایندهایی چون «انباشت»^۱ و «منظومه‌های توصیفی»^۲ پدید می‌آید (Reffater, 1983).

۳. انباشت و معنائین: وقتی می‌گوییم «گل»، این واژه می‌تواند با برخی واژگان دیگر مثل درخت، مزرعه، بذر، قلمه، آبیاری و ... ارتباط معنایی و تناسب مفهومی داشته باشد. در اینجا واژه «گل»، معنائین نامیده می‌شود و واژگان دیگر که در گرد آن می‌آیند، انباشت نام می‌گیرند.

خواننده وقتی با مجموعه‌ای از واژگان روبه‌رو می‌شود، از طریق هدایت و حضور معنائین، با یکدیگر پیوند معنایی و مفهومی برقرار می‌کند و فرایندی به نام انباشت روی می‌دهد که زنجیره‌ای از واژه‌هایی را با عنصر معنایی مشترک تشکیل می‌دهند.

همچنان که خواننده در مسیر متن پیش می‌رود، انواع انباشت با توجه به مختصات معنایی کلمات شکل می‌گیرند و از این طریق معنائین‌هایی که بیشترین حضور را دارند، خود را تثبیت می‌کنند و معنائین‌ها با بسامد کمتر حذف می‌شوند (برکت و افتخاری، ۱۳۸۹: ۱۱۷) و بر همین اساس، ممکن است در متن، چندین انباشت معنایی وجود داشته باشد. ناگفته نماند که «معنائین» ممکن است در متن حاضر باشد یا نباشد، اما در هر صورت نشانه‌های شعری حاضر در متن را با آن معنایی نهفته اشباع می‌کند (Reffater, 1978: 25).

1. accumulation

2. descriptive systems

۴. منظومه توصیفی: مجموعه‌ای از واژگان هستند که پیرامون شبکه‌ای گردهم می‌آیند که برخلاف زنجیره انباشت‌ها، مترادف معنایی با یکدیگر ندارند، بلکه رشته پیوندی آن براساس رابطه مجازی است. به عبارتی «در انباشت، رابطه میان کلمات، اظهارات و تصورات مبتنی بر مترادف است، حال آنکه در منظومه توصیفی رابطه منظومه و هسته مبتنی بر مجاز است (نبی‌لو، ۱۳۹۰: ۷). ریفاتر، منظومه توصیفی را شبکه‌ای از واژه‌ها می‌داند که حول محور یک واژه هسته‌ای با یکدیگر در ارتباط هستند و مبنای ارتباط، معنابین واژه هسته‌ای است (Reffater, 1978: 39).

هیپوگرام در حقیقت جمله‌های شناخته شده، واژگان یا عباراتی است که خواننده با خواندن جمله، واژه و عبارت و تصویری شاعرانه آن را یادآوری می‌کند (ibid: 36) و در لایه‌های متنی در آثار ادبی به صورت یک نشانه جای می‌گیرد. از آنجا که هیپوگرام به کلماتی از پیش موجود یا کلیشه‌ای شده در زبان ارجاع می‌دهد، در ذهن خواننده وجود دارد و او به واسطه پیشینه فرهنگی، جامعه‌شناختی، ادبی خود به آن‌ها دست می‌یابد (جواری و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۶۴) در مرحله آخر و پس از دریافت انباشت‌ها و منظومه‌های توصیفی شعر و دریافت موضوعات کلیدی و تداعی واژگانی و مفهومی، سرانجام خواننده به شبکه ساختاری شعر (ماتریس)^۱ دست پیدا می‌کند. شبکه ساختاری، واژه، عبارت یا جمله‌ای است که بتواند به عنوان ریشه تداعی‌های واژگانی و مفهومی متن شعر را بازنویس کند و در نهایت به شعر وحدت ببخشد (نبی‌لو، ۱۳۹۰: ۸۶). خواننده باید به کشف تداعی واژگانی و مفهومی یا هیپوگرام^۲ بپردازد که یک تصویر قالبی است و در ذهن خواننده وجود دارد یا واژه یا عبارتی در متن آن را تداعی می‌کند و در نهایت شبکه ساختاری شعر دست یابد (سلدن، ۱۳۷۷: ۸۶).

پس از ذکر این توضیحات، در این نوشتار تائیه دعبل خزاعی، به عنوان پیکره مورد پژوهش و با شیوه توصیفی تحلیلی و از دیدگاه نشانه‌شناسی شعر ریفاتر مورد واکاوی و خوانش اکتشافی و پس‌کنشانه قرار خواهد گرفت.

۲-۲. واکاوی تائیه دعبل خزاعی در الگوی خوانشی ریفاتر

قصیده تائیه دعبل در ۱۲۴ بیت سامان یافته و شاعر خواسته است بیدارگری کرده و از ستم و ظلم به خاندان پاک پیامبر ﷺ خبر دهد. تلاش شاعر بر نمایاندن چهره مزورانه و ظالمانه عباسیان بوده است. در این قصیده، مراد شاعر تنها بیان معانی ظاهری کلمات و واژگان نیست،

1. ibid

2. hypogram

بلکه شاعر در صدد است تا ذهن مخاطب خود را به سوی مفاهیم و معانی خاصی هدایت کند. در واقع، شاعر می‌خواهد گستره اندیشه مخاطب و خواننده را از دایره تداعی متعارف و ارجاعی واژگان، خارج کند و اهدافی را در قالب این واژه‌ها و ترکیبات به او تداعی‌گر شود.

دعبل ستم‌ها و گزندهایی را که بر اهل بیت (علیهم‌السلام) وارد شده بود با کاربرد هجو در قصیده خود و بیان مضامین سیاسی و اجتماعی به خوبی نشان می‌دهد (جمشیدی و ایروانی‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۱). او از این طریق، ذهن خواننده را برای پذیرش این وقایع آماده کرد و تا حدود بسیاری توانست با این نوع نشانه روی، هیمنه عباسیان را در هم شکند (طالبی و همکاران، ۱۳۹۱: ۹) و سپس در ابیات بعد، از عشق خود به خاندان اهل بیت (علیهم‌السلام) سخن گوید، مدح و ستایش ایشان کند و ظلم حاکمان و رسوایی آن‌ها را نشانه رود.

۱. خوانش اکتشافی: در این خوانش، محتوای اصلی و کلی شعر به نمایش گذاشته می‌شود و معنای صریح واژگان و عبارت در نظر گرفته می‌آید که البته غرض شاعر، این معانی سطحی و محاکاتی نیست. این خوانش «که در سطح محاکات عمل می‌کند، نشانه‌های متن را در ارجاع به مصداق‌های بیرونی آن‌ها تفسیر می‌کند» (سلدن، ۱۳۸۴: ۸۵). قصیده در «بحر طویل» سروده شده که پرکاربردترین بحر شعر عرب است و در موضوعاتی چون مدح، رثاء، اعتذار، عتاب و... به کار می‌رود و انتخاب این بحر برای موضوعاتی چون استبدادستیزی، بیان حال مظلومان و رثاء، نشانه ذوق سلیم و توانایی دعبل است (رضایی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۱). در همان ابیات نخست، فضایی دردناک و پُرسوز و گداز به تصویر کشیده می‌شود:

تَجَاوَبَنَ بِالْإِرْنَانَ وَالزُّفَرَاتِ نَوَائِحُ عَجْمِ اللَّفْظِ وَالنَّطَقَاتِ
يُخْبِرَنَّ بِالْأَنْفَاسِ عَنْ سِرِّ أَنْفُسٍ أُسَارَى هَوَى مَاضٍ وَأَخْرَآتِ

- مویه‌کنندگان نامفهوم سخن (مرغان) با ناله‌های سوزناک و آه‌های دردناک با یکدیگر سخن می‌گفتند.

- آن نوحه‌گران با دم زدن‌های آرام خود از جان عشاق اسیر هوس گذشته و آینده خبر می‌دادند.

کاربرد واژگان ایرنان (ناله‌های سوزناک)، زفرات (آه‌های دردناک)، نوائح (نوحه‌گران) از ناله سرایی پرندگان حکایت می‌کند که در آسمان تاریک و سیاه، بال زنان در جست‌وجوی سرزمینی روشن و سرسبز هستند.

بدیهی است که مراد گوینده از این ابیات، بیان یک تصویری سراسر تراژدی گونه نبوده و در ورای

این معنای ظاهری، معانی و اغراضی را دنبال می‌کند و خواننده نیز برای فهم و دریافت ژرف‌تری از این متن، می‌بایست به خوانش دومی که همان پس‌کنشانه است، مراجعه کند. در حقیقت این زبان شعر است که غیرمستقیم پیام را به مخاطب خود القا می‌کند. به تعبیر ریفاتر «شعر چیزی را می‌گوید و چیز دیگری را افاده می‌کند» (1: 1978, Reffater). پس مشخص است که خواننده برای فهم دقیق‌تر معنا، نمی‌تواند به سطح محاکاتی و ظاهری این متن بسنده کند؛ چون در خوانش اولیه، فقط معانی تحت اللفظی واژگان و مفاهیم روزمره‌ای از کلمات دانسته می‌شود.

این چکامه با لحنی هجوگونه و با توانش ادبی و زبانی، از سختی و رنج حکایت دارد. این دریافت، حاصل خوانش اولیه و اکتشافی است که البته برای فهم دقیق و کامل متن قصیده کافی نیست، لذا در ادامه و با توجه به اهمیت خوانش پی‌کنشانه از دیدگاه ریفاتر، در واکاوی این قصیده از سطح محاکاتی گذر می‌کنیم و در سطح نشانه‌شناختی مورد واکاوی قرار می‌دهیم.

۲. خوانش پس‌کنشانه: که خوانشی غیرمستقیم و نشانه‌شناسانه به‌شمار می‌آید. اساس این نوع خوانش آن است که فهم معنای متون ادبی، تنها از مسیر ارجاع به خود متن امکان‌پذیر است (مرادی و همکاران، ۱۴۰۲: ۵۸). در این خوانش، مفاهیم کشف شده به یاری انباشت و منظومه توصیفی، لایه زیرین و پنهانی شعر را آشکار می‌سازد. به عقیده ریفاتر، خواننده برای گذر از سطح محاکاتی به سطح نشانه‌شناختی، باید شبکه معنایی را تشخیص دهد و آن را تحت کنترل درآورد (مکاریک، ۱۳۸۳: ۳۳۱).

مجموعه کلماتی که در اطراف معنابن حلقه می‌زنند، از دیدگاه ریفاتر همان انباشت هستند. در قصیده مد نظر، دو انباشت با محوریت معنابن «مدح» و «ستم» می‌توان تصور کرد که هر کدام با انباشت‌های خود ترادف معنایی دارند که در مجموع بیانگر مطلب واحدی خواهند بود. در این مرحله، تعیین انباشت و معنابن و کشف ارتباط معنایی بین آن‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد. خواننده در این قصیده با دو انباشت کلی مواجه می‌شود:

انباشت اول: در انباشت اول و در دایره معنابن مدح، عناصر غیردستوری از جمله «حُب، النَّبِی، رسول الله، غدیر، تراث، ایشار، ذو المناقب، جبرئیل، وحی، برکات، فضل، اهل الحق و...» به چشم می‌خورد. عناصر غیردستوری در حقیقت همان دلالت‌های ضمنی هستند که در خوانش پس‌کنشانه استفاده می‌شوند. به عقیده آلن، این عناصر جنبه‌هایی از متن هستند که در خوانش اولیه متناقض می‌نمایند، اما با بازخوانی متن بر اساس ساختار نشانه، این تناقض برطرف می‌شود (آلن، ۱۳۸۹: ۱۶۷). اینکه شاعر در این قصیده پس از حکایت مرغان نوحه‌گر به

یکبار به ستمی که بر اهل بیت (علیهم السلام) روا می‌شود و از سویی به مدح و ستایش ایشان می‌پردازد، بر خواننده لازم می‌دارد که برای فهم بهتر از متن، به یاری انباشت‌ها از سطح و لایه اولیه ابیات خارج شود و از طریق ایجاد ارتباط دال و مدلول بین واژه‌ها، از معنای ژرف و درونی شعر و پیام شاعر پرده بردارد و به نحوی گویایی نادرست‌مندی متن است که برای فهم بهتر می‌بایست به کمک انباشت‌ها در سطح نشانه‌شناسه قرار گیرد. واژه‌ها در انباشت‌ها با معنابن خود ارتباط معنایی و رابطه مترادف دارند. بر اساس دیدگاه ریفاتر، این واژه‌ها و ترکیبات اضافی، با محوریت معنابن (ماتریس) شبکه منسجمی از رابطه دال و مدلول ایجاد می‌کند و از دلالت‌های ضمنی شعر پرده برمی‌دارد. بر همین اساس، شاعر در صدد است ذهن مخاطب را از معانی ظاهری این ترکیبات در جهت اغراض خود که مدح اهل بیت (علیهم السلام) و مظلومیت ایشان است، سیر و سوق دهد.

شکل ۱: انباشت اول (معنابن مدح)

این کلمات، هر کدام به نحوی با جایگاه و مدح اهل بیت (علیهم السلام) پیوند دارد که برای نمونه به توضیح چند واژه اشاره می‌شود. به عنوان مثال تکرار چندباره «حب» و ترکیبات آن نشانه بهره‌مندی محبت به خاندان اهل بیت (علیهم السلام) است که خیر و آرامش دنیا و آخرت را دربردارد و بازگو کننده مدح و ستایش ایشان است. شاعر در بیتی می‌گوید:

فَأَنِّي مِنَ الرَّحْمَنِ أَرْجُو بِحُبِّهِمْ حَيَاةً لَدَى الْفَزْدَوْسِ غَيْرَ بَتَاتٍ
عَسَى اللَّهُ أَنْ يَرْتَاخَ لِلْخَلْقِ إِنَّهُ إِلَى كُلِّ قَوْمٍ دَائِمُ اللَّحْظَاتِ

از دیدگاه شاعر در این ابیات، زندگی جاوید به واسطه محبت اهل بیت (علیهم السلام) مورد امید واقع

می‌شود و روزها و لحظه‌های آرام در پرتو این امید محقق می‌شود.

آبرخواننده^۱ با توانش ادبی خود، درمی‌یابد که لایه درونی این ترکیبات که مدح و ستایش اهل بیت (علیهم‌السلام) است، در حقیقت مسیر هدایت برای دنیا و آخرت انسان‌ها را روشن می‌سازد. این انباشت‌ها گویای پیام خاصی است که خواننده تلاش دارد از طریق خوانش ژرف جملات به واقعیت بیرونی برسد و به تعبیر ریفاتر معنا در این سطح بر مرجع‌های متنوعی استوار است؛ بنابراین حقیقت متن، از طریق تماس با آن، با واقعیت بیرونی استقرار می‌یابد (Reffater, 1978: 5).

همچنین کلمه «وحی» در بیت زیر در نگاه اول بازتابی است از جایگاه علمی اهل بیت (علیهم‌السلام) در خصوص تلاوت قرآن کریم به عنوان خانه و محل نزول وحی:

مَدَارِسُ آيَاتٍ خَلَّتْ مِنْ تِلَاوَةٍ وَ مَنَزَلٌ وَحِيٍّ مُقْفَرُ الْعَرَصَاتِ

اما درنگ در لایه درونی نشان می‌دهد که علاوه بر جایگاه تعلیم و تعلم قرآن کریم، در حقیقت به شأن یگانه آن خاندان اشاره دارد که با ظلم و جور مخالفان، این «منزل وحی» به مکانی همچون بیابان تبدیل شده است. این خانه‌ها زمانی محل نزول وحی بود که در آن بر وجود نورانی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) آیات نازل می‌شد:

مَنَازِلُ وَحِيٍّ اللّٰهِ يَنْزِلُ بَيْنَهَا عَلٰى أَحْمَدَ الْمَذْكُورِ فِي الصَّلَوَاتِ

انباشت دوم:

در انباشت دوم، ظلم و ستم به اهل بیت (علیهم‌السلام) به عنوان معنابین و واحد کمینه معنایی محوریت پیدا می‌کند و واژه‌هایی همچون «ضلال، سقیفه، مناة و عزّی، عبرات، جور، قذرات، زفرات، جزع، کفر، عدو و...» که به صورت مترادف معنایی با جور و ستم همراهی دارد، هیئت آن را توصیف می‌کند. این واژگان در این انباشت به یکدیگر زنجیر شده و تصویری از جور و بیدادی را نقش داده‌اند. این واژه‌ها در خوانش اول، تداعی «معمول» و سطحی ارائه می‌دهند، ولی با خوانش شعری و پس‌کنشانه ریفاتر و مهارت‌های درکی که خواننده در خود دارد، شعر از معنای ظاهری گذر می‌کند و به ژرفای معنای باطنی می‌رسد که حکایت از «نابسندگی» خواننده بر سطح معمول دارد. در حقیقت بر اساس نظریه ریفاتر، خواننده با توانش ادبی خود، جهشی را از معنای محاکاتی به سوی تأویل نشانه‌شناختی انجام می‌دهد.

۱. آبرخواننده (super reader) خواننده‌ای است که از توانش ادبی برخوردار است و به تفاوت بین لایه سطحی و معنایی شعر توجه دارد.

شکل ۲: انباشت دوم (معنابن ستم)

انباشت دوم در حقیقت تصویری از ظلم و ستم به خاندان اهل بیت (علیهم السلام) را نشان می‌دهد که شاعر به زیبایی آن را به مخاطب خود انتقال می‌دهد. از این نحوه گزینش واژگانی دریافت می‌شود که شاعر در پی آن است که به شکلی، جور و بیداد را از زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) تا زمانه امام خود بازگو کند. شاعر در اوج این باور می‌گوید:

أَلَمْ تَرَ لِلْأَيَّامِ مَا جَزَّ جَوْرُهَا عَلَى النَّاسِ مِنْ نَقْصٍ وَطُولِ شَتَاتٍ
وَمِنْ دَوْلِ الْمُسْتَهْزِئِينَ وَمِنْ غَدَا بِهِمْ طَالِباً لِلنُّورِ فِي الظُّلُمَاتِ

- آیا ندیدی که روزگار چگونه ستمش بر مردم دامن گسترد و پیاپی از ایشان کاست و پراکندگی‌شان را به درازا کشاند؟

- آیا ندیدی چه ستم‌ها کشیدند از سوی دولت‌هایی که دین را به سخره گرفتند و از آن‌ها که به پیروی از ایشان نور هدایت را در تاریکی جهالت و ضلالت طلب کردند؟

منظومه توصیفی:

در منظومه توصیفی با شبکه‌ای از واژه‌ها روبه‌رو می‌شویم که پیرامون یک هسته در گردش‌اند. تفاوت آن با انباشت در این است که رابطه هسته و اقمار رابطه مجازی بوده و ممکن است مفاهیم ناهمگون و ناپایه‌ای را گرد هم جمع کند.

شاعر می‌کوشد در ابیات خود به گونه‌های مختلف رنج خود را از اوج ظلم و ستمی که به اهل

بیت (بیت) شده است به تصویر بکشاند. هسته «رنج شاعر» به صورت مستقیم در قصیده به چشم نمی‌خورد، ولی خواننده می‌تواند با توانش ادبی خود، بین واژه‌ها و مفاهیم مجازی پیوند برقرار کند.

تغزل سوزناک شاعر در ابیات آغازین، نشانه رنجش او از جور زمانه است. در این ابیات با زبان مجاز و استعاره، گویی مرغانی سوگوار، روز و شب، ناله‌های حزن و اندوه سر می‌دهند بر فراز سرزمینی که روزگاری آکنده از سرسبزی و شوق بوده و اینک به ویرانه‌ای سرد و بی روح تبدیل شده است.

دعبل به رنج ۳۰ ساله خود اشاره دارد که همواره در حسرت و اندوه بوده است:

أَلَمْ تَرَ أَنِّي مَذْ تَلَاثُونَ حِجَّةً أَرْوَحُ وَأَعْدُوا دَائِمَ الْحَسَرَاتِ

و در بیتی از دوانشدن این رنج و مصیبت می‌گوید: «وکیف اداوی من جوی بی...» که نشانه از دل پر زجر و مصیبت شاعر است و زندگی خود را همواره بر همین حزن و رنج توصیف می‌کند: «و ائی لمحزون بطول حیاتی». واژه‌ها و ترکیبات توصیفی زیر، این رنج همیشگی را برای خواننده ژرف‌نگر، روشن می‌سازد:

شکل ۳: منظومه توصیفی با هسته مرکزی (رنج شاعر)

با توجه به انباشت‌ها و منظومه توصیفی در نگاه شاعر، واژه‌ها و مفاهیمی که در آن به کار رفته به برخی نکات تداعی‌گر است، از جمله:

۱. تکرار بن‌مایه‌های فکری و معرفتی

۲. محوریت مسئله محبت و مدح اهل بیت (علیهم‌السلام)

۳. نشانگری رنج شاعر با ترکیب‌ها و واژه‌های منفی

۴. نشانگری حیات طیبه با ترکیب‌ها و واژه‌های مثبت

شبکه‌ساختاری:

از دیدگاه ریفاتر، شبکه‌ساختاری جمله‌ها و واژه‌هایی هستند که بتوانند هیپوگرام‌ها و متن را تولید کنند و سبب وحدت ساختار شوند. در قصیده دعبل، خواننده می‌تواند در پایان به شبکه‌ساختاری زیر دست یابد:

معرفت و شناخت اهل بیت (علیهم‌السلام) * دانستن ظلم به ایشان * رنج بی‌پایان شاعر * امید به حیات طیبه

شعر دعبل با نوحه و ناله‌های سوزناک آغاز می‌گردد و با معرفت‌شناختی، به زندگانی ایمان پایان می‌یابد. شاعر از رنج خود می‌گوید و در پایان با انتظار فرج، خواننده را به حیات طیبه و زندگی ابدی امیدوار می‌سازد.

این امید از بیت زیر آغاز می‌شود:

خُرُوجُ إِمَامٍ لَا مُحَالَهَ خَارِجٌ يَقُومُ عَلَى اسْمِ اللَّهِ وَالْبَرَكَاتِ

خواننده در پی خوانش فعال خود و از کنار هم قرار دادن برخی از عبارات‌های شعر، به فرجام رستگاری و پایان تراژدی دست می‌یابد. او با دریافت این خوانش بر معنای ارجاعی و محاکاتی غالب می‌آید و به معنای زیرین متن دست می‌یابد. وقتی شاعر چنین خبر می‌دهد که «فیا نَفْسُ طِيبِي ثُمَّ يَا نَفْسُ فَأَبْشِرِي...» خواننده درمی‌یابد که هنگامه‌آسایش و پایان رنج و بیداد در راه است. دعبل در آخرین ابیات قصیده خود، جمله امیدبخش پایانی را که حاکی از آرامش ابدی است چنین می‌سراید:

لَقَدْ أَمِنْتُ نَفْسِي بِكُمُ فِي حَيَاتِهَا وَإِنِّي لَأَرْجُو الْأَمْنَ عِنْدَ مَمَاتِي

ایمن بودن در زندگی دنیایی به رغم همه ستم‌ها، نتیجه محبت اهل بیت (علیهم‌السلام) عنوان می‌شود و شاعر علاوه بر آن، به‌راحتی و آسایش به هنگامه مرگ و آرامش پس از آن نیز امیدوار می‌شود.

شبکه ساختاری در قصیده نشان می‌دهد که شاعر می‌خواهد این نوع معرفت را به ذهن مخاطب خود جاری کند تا خوانش از سطح اکتشافی فراتر رود و مفهوم و مقصود اصلی شاعر به مخاطب منتقل گردد. در خوانش محاکاتی و ظاهری، همان معنای محبت و معرفت کلی به دست می‌آید، اما در ماتریس ساختاری با خوانشی نشانه‌شناسانه و پس‌کنشانه، سرانجام معرفت حقیقی و فرجام صبر و ستم‌ها قرائت می‌شود.

البته رنج شاعر همیشه از ستم‌ها و ظلم‌های دنیای نبوده، بلکه او از «بی‌معرفتی» برخی اصحاب و غالب آمدن هوای نفس برخی دیگر نیز به‌شدت رنج می‌برد و به همین دلیل معرفت و شناخت اهل بیت (علیهم‌السلام) را ضروری و موجب رهایی از رنج‌های دنیا و آخرت می‌داند:

فَمِنْ عَارِفٍ لَمْ يَنْتَفِعْ وَمُعَانِدٍ تَمِيلُ بِهِ الْأَهْوَاءُ لِلشَّهَوَاتِ

۳. نتیجه‌گیری

با توجه به نظریه نشانه‌شناسی شعر ریفاتر و با در نظر گرفتن عناصر غیردستوری و زوایای مختلف ساختار شعر (انباشت، منظومه توصیفی، شبکه ساختاری) لایه‌های پنهان اشعار در قصیده دعبل پس از خوانش اکتشافی و پس‌کنشانه روشن می‌گردد و انسجام و دلالت‌هایی که در پس معنای ظاهری نهفته بود، در این الگو قابل تبیین می‌شود.

بی‌شک خوانش اول و مستقیم از قصیده در همان سطح قاموس‌نامه‌ای و واژگانی، بازمی‌ایستد و این خوانش پس‌نگر و غیرمستقیم است که به یاری توانش ادبی خواننده، بن‌معنای مدح و ستم با انباشت‌های خود، در کنار منظومه توصیفی از رنج شاعر در تأیید دعبل و به‌کارگیری واژه‌ها و ترکیبات خاص، تداعی‌کننده این مطلب است که شاعر از سویی از ظلم و ستم به معصومان (علیهم‌السلام) زمان خود و قبل از آن رنج می‌برد و از سویی محبت ایشان را یگانه راه رستگاری می‌داند و بر این باور است که پایان امیدوارکننده‌ای در پس این داستان زندگی وجود دارد.

در این قصیده دو انباشت با معنای‌های «مدح» و «ستم» بررسی شد و در کنار آن منظومه توصیفی با هسته مرکزی «رنج شاعر» به دست آمد. انباشت‌ها به مفاهیم کلی اشاره داشتند؛ مفاهیمی که در سطح محاکاتی قابل درک و فهم بود و از رنج شاعر حکایت داشت، ولی با قرار

گرفتن در منظومه توصیفی و شبکه ساختاری و با خوانش پس کنشانه، حکایت به سوی دیگری رقم می خورد و از پایان رنج ها و رسیدن به زندگی جاودانه که نتیجه معرفت اهل بیت (علیهم السلام) است، پرده برمی دارد.

منابع و مأخذ

- اسکولز، رابرت. (۱۳۸۳). *درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات*. ترجمه فرزانه طاهری. چاپ دوم. تهران: آگاه.
- اسماعیل‌زاده، حسن و همکاران. (۱۴۰۰). «خوانش نشانه‌شناسی قصیده «ریتا حبیبی» محمود درویش براساس الگوی مایکل ریفاتر». *زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی*. شماره ۲۵. صص: ۱۲۲-۱۴۵.
- امین مقدسی، ابوالحسن؛ سالمی، محمد. (۱۳۹۹). «اثر النکسه فی شعر أمل دنقل: دراسه سیمیائیه علی ضوء منهجیه مایکل ریفاتر». *دراسات فی اللغة العربیة و آدابها*. سال یازدهم. شماره ۳۱. صص: ۱-۲۲.
- آذر، اسماعیل. (۱۳۹۸). «کاربست نظریه نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر در تحلیل شعر «شبی در حرم قدس» رهی معیری». *فرهنگ رضوی*. دوره هفتم. شماره ۲۸. صص: ۵۹-۷۶.
- بارت، رولان. (۱۳۷۰). *عناصر نشانه‌شناسی*. ترجمه مجید محمدی. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- برکت، بهزاد؛ افتخاری، طیبه. (۱۳۸۹). «نشانه‌شناسی شعر». *پژوهشهای زبان و ادبیات تطبیقی*. ش ۴. صص: ۱۰۹-۱۳۰.
- تنها، فاطمه. (۱۳۹۹). «نشانه‌شناسی ادبیات پایداری عراق با تکیه بر رویکرد نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر». *رساله دکتری*. دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.
- جمشیدی، لیلا؛ ایروانی‌زاده، عبدالغنی. (۱۳۹۳). «الهاء الکاریکاتوری فی شعر دعبل الخزاعی». *اللسان المبین*. العدد ۱۸. صص: ۱۵-۳۴.
- سجودی، فرزانه. (۱۳۹۵). *نشانه‌شناسی کاربردی*. چاپ چهارم. تهران: نشر علم.
- سلدن، رامان. (۱۳۷۲). *راهنمای نظریه ادبی معاصر*. ترجمه عباس مخبر. تهران: طرح نو.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). *نقد ادبی*. چاپ سوم. تهران: میترا.
- شولس، رابرت. (۱۳۷۳). *نظریه شعری یاکوبسن و لوی استروس در برابر ریفاتر*. ترجمه مراد فرهادپور. تهران: ارغنون.
- صفوی، کوروش. (۱۳۷۷). *زبان‌شناسی و ادبیات*. تهران: هرمس.
- طالبی قره‌قشلاقی، جمال؛ ایروانی‌زاده، عبدالغنی؛ شاملی، نصرالله. (۱۳۹۱-۲۰۱۲م). «السخریة السیاسیة فی شعر دعبل الخزاعی». *مجلة الجمعية العلمیة الایرانیة للغة العربیة و آدابها*. العدد ۲۵. صص: ۱-۲۲.
- رضایی، اکرم؛ غفوری‌فر، محمد؛ حسینی، علیرضا. (۱۴۰۱). «سبک‌شناسی آوایی قصیده تأثیه دعبل خزاعی در مدح امام رضا (علیه السلام) و اهل بیت (علیهم السلام)». *فرهنگ رضوی*. دوره ۱۰. شماره ۳۷. صص: ۱۱۵-۱۴۹.
- قلی‌زاده، مصطفی. (۱۳۸۸). *دعبل شاعر دار بر دوش*. چاپ دوم. قم: بوستان کتاب.
- گیرو، پی‌یر. (۱۳۸۷). *نشانه‌شناسی*. ترجمه محمد نبوی. تهران: آگاه.

- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۹۴). *شرح و ترجمه قصیده تائیه دعبل*. تصحیح، تحقیق و تعلیق: محمد لطف‌زاده. قم: دارالمجتبی.
- محمدی، زهرا؛ اسماعیل نژاد، ایوب. (۱۳۹۶). «کاربست نظریه مایکل ریفاتر بر شعر زمستان اخوان ثالث». *پازند*. شماره ۵۱-۵۲. صص: ۸۱-۹۱.
- محمدی، مجید؛ بازیار، عاطفه. (۱۳۹۷). «بررسی مؤلفه‌های ادبیات پایداری در اشعار رضوی دعبل خزاعی». *فرهنگ رضوی*. دوره ۶. شماره ۲۱. صص: ۹۱-۱۱۲.
- مرادی، ایوب؛ نعمتی، فاروق؛ قاسمی، مرتضی. (۱۴۰۲). «کاربست الگوی خوانش نشانه‌شناسانه مایکل ریفاتر در تفسیر غزل «اگر آن ترک شیرازی...» با تمرکز بر معنای «می باقی»». *شعرپژوهی*. سال پانزدهم. شماره دوم. تابستان ۱۴۰۲. صص: ۵۱-۸۰.
- مرادیان، سوده؛ جنتی‌فر، محمد. (۱۳۹۶). «بازخوانی قصیده «تائیه» دعبل از رهگذر واکاوی اندیشه، ساختار موسیقایی، تعبیر و تصاویر هنری». *مطالعات ادبی متون اسلامی*. سال دوم. شماره ۸. صص: ۱۴۳-۱۷۳.
- معصومی، محمدحسن؛ فتوحی، مجید. (۱۳۹۷). «مقایسه تطبیقی هجو در زبان عربی و فارسی». *مطالعات ادبیات تطبیقی*. شماره ۴۸. صص: ۹-۳۳.
- مکاریک، ریما. (۱۳۸۳). *دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمه مهاجر و نبوی. تهران: آگه.
- واقف‌زاده، شمس؛ منجری، محمدعلی. (۱۳۹۹). «تطبیق منهج السیمیائیة عند "ریفاتیر" فی إعادة القراءة لقصيدة "العبور إلى المنفى" لعدنان الصائغ». *إضاءات نقدیة فی الأدب العربی والفارسی*. سال دهم. شماره ۳۹. صص: ۱۳۳-۱۵۱.
- نبی‌لو، علیرضا. (۱۳۹۰). «کاربرد نظریه نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر در تحلیل شعر ققنوس نیما». *پژوهش‌های زبان شناختی در زبان‌های خارجی*. شماره ۲. صص: ۸۱-۹۴.
- نجومیان، امیرعلی. (۱۳۹۴). *نشانه در آستانه: جستارهایی در نشانه‌شناسی*. تهران: آسیم، فرهنگ نشر نو.

References

- Barthes, Roland (1991). *Elements of Semiology*. Translated by Majid Mohammadi. Tehran: Al-Huda International Publications. [In Persian]
- Barkat, Behzad & Eftekhari, Tayyeb (2010). *Semiotics of Poetry. Comparative Literature Research Journal*, 4, pp. 109–130. [In Persian]
- Ghafouri Far, Mohammad, et al. (2022). *Phonetic Stylistics of Da'bal Khuza'i's Ta'iyyah Ode*. *Farhang-e Razavi Quarterly*, 10, pp. 115–149. [In Persian]
- Gholizadeh, Mostafa (2009). *Da'bal: The Poet Who Carries His Coffin*. 2nd ed. Qom: Buṣṭan-e Ketab. [In Persian]
- Guiraud, Pierre (2008). *Semiotics*. Translated by Mohammad Nabavi. Tehran: Agah Publications.

[In Persin]

- Ismailzadeh, Hassan, et al. (2021). A Semiotic Reading of Mahmoud Darwish's "Rita, Love Me" Based on Michael Riffaterre's Model. *Journal of Arabic Language and Literature*, Ferdowsi University of Mashhad, 25, pp. 122–145. [In Persin]

Jamshidi, Leila & Iravani Zadeh, Abdulghani (2014). Satirical Ridicule in Da'bal Khuza'i's Poetry. *Lisan al-Mubin Quarterly*, 18, pp. 15–34. [In Persin]

Majlisi, Mohammad Baqir (2015). Explanation and Translation of Da'bal Khuza'i's Ta'iyah Ode. Edited, researched, and annotated by Mohammad Lotfzadeh. Qom: Dar al-Mujtaba, 1st ed. [In Persin]

Makaryk, Irena (2004). *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory*. Translated by Mehran Mohajer & Mohammad Nabavi. 1st ed. Tehran: Agah Publications. [In Persin]

Masoumi, Mohammad Hassan & Fotouhi, Majid (2018). A Comparative Study of Satire in Arabic and Persian Literature. *Comparative Literature Studies*, 48, pp. 9–33. [In Persin]

Mohammadi, Zahra & Ismailnejad, Ayoub (2017). Application of Michael Riffaterre's Theory in Analyzing Ahmad Shamlou's "Winter". *Pazand Quarterly*, 51–52, pp. 81–91. [In Persin]

Moradi, Ayoub; Nemati, Farouq; Qasemi, Morteza (2023). Application of Michael Riffaterre's Semiotic Reading Model in Interpreting Hafiz's Ghazal "If That Shirazi Turk..." with Emphasis on the Meaning of "Eternal Wine." *Poetry Research Quarterly*, 15(2), pp. 51–80. [In Persin]

Nabi Lou, Alireza (2011). Application of Michael Riffaterre's Semiotic Theory in Analyzing Nima Yushij's "Phoenix." *Linguistic Research in Foreign Languages*. [In Persin]

Najoomian, Amir Ali (2015). *Sign on the Threshold: Essays in Semiotics*. 1st ed. Tehran: Asim/Farhang-e Nashr-e No. [In Persin]

Riffaterre, Michael (1978). *Semiotics of Poetry*. 1st ed. Bloomington: Indiana University Press.

Saussure, Ferdinand de (1976). *Course in General Linguistics*. Edited by Rudolf Engler. Paris: Payot.

Scholes, Robert (2004). *Structuralism in Literature: An Introduction*. Translated by Farzaneh Taheri. 2nd ed. Tehran: Agah Publications.

Scholes, Robert (1994). Jakobson and Lévi-Strauss's Poetic Theory vs. Riffaterre. Translated by Morad Farhadpour. Tehran: Arghanoon Publications. [In Persin]

Selden, Raman (1993). *A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory*. Translated by Abbas Mokhber. 1st ed. Tehran: Tarh-e No. [In Persin]

Shamisa, Sirus (2009). *Literary Criticism*. 3rd ed. Tehran: Mitra Publications. [In Persin]

Sojjodi, Farzan (2016). *Applied Semiotics*. 4th ed. Tehran: Elm Publications. [In Persin]

Safavi, Koroush (1998). *Linguistics and Literature*. 1st ed. Tehran: Hermes Publications. [In Persin]

Talebi, Jamal, et al. (2012). Political Satire in Da'bal Khuza'i's Poetry. *Journal of the Iranian Association for Arabic Language and Literature*, 25, pp. 1–22. [In Arabic]

Tanha, Fatemeh (2020). *Semiotics of Iraqi Resistance Literature Based on Michael Riffaterre's Approach*. PhD Dissertation, Shahid Madani University of Azerbaijan. (Supervisor: Mahin Hajizadeh). [In Persin]